

Zakázaná slova, etnometodologické inspirace a náboženství jako modus existence: Recenzní esej ke knize „Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem“

MILAN FUJDA*

Tereza Stöckelová ve své předmluvě k souboru Latourových textů, které uspořádala do knihy *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem*,¹ zmiňuje rozšířenou pedagogickou obtíž s výukou teorie aktérů-sítí (*actor-network-theory*, ANT): studentské práce o aktérství Fidorek a šálků při odpolední kávě. Jako by samo připsání aktérství Fidorce snad přinášelo nějakou přidanou hodnotu do odvíjeného popisu. „Aktér“ pro autory z oblasti studia vědy a technologií (S&TS), v němž je ANT významným výzkumným protokolem, označuje především skutečnost, že agence je rozptýlená mezi více lidí a ne-lidí, „sít“ znamená hlavně to, že toto působení (agence) probíhá rozličnými cestami a dochází během něj k různým transformacím, a „teorie“ zde po vzoru etnometodologie neznamená teorii, ale spíše emickou ontologii. Lidé, kteří něco dělají, mívají tendenci formulovat představy o tom, co a proč dělají či nedělají. Tyto teorie jsou považovány za důležité ve smyslu Thomasova teorému,² podle něhož subjektivně zažívané skutečnosti vedou prostřednictvím jednání k objektivním důsledkům. Latour v jednom textu, v němž se snaží napravit některá nedorozumění ohledně ANT, píše, že by snad bývalo bylo lepší, kdyby se pro jeho způsob dělání etnografie vědeckých laboratoří nevžil název „*actor-network-theory*“, ale „*actant-rhizome ontology*“, což by snad tolik nesvádělo k představě, že mu čtenář intuitivně rozumí, jak se to děje v případě zavá-

* Velmi děkuji anonymním recenzentkám či recenzentům za cenné podněty k rané verzi této práce.

1 Bruno Latour, *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem: Výbor z textů 1998-2013*, ed. Tereza Stöckelová, trans. Čestmír Pelikán, Praha: Tranzit.cz 2016.

2 „If men define situations as real, they are real in their consequences“ (William I. Thomas – Dorothy S. Thomas, „The Methodology of Behavior Study“, in: iid., *The Child in America: Behavior Problems and Programs*, New York: Alfred A. Knopf 1928, 553-576: 572).

dějícího pojmu „teorie aktérů-sítí“.³ Osobně se, často marně, pokouším „aktérství Fidorek“ předcházet tím, že studujícím zakazuji v textech, které by měly být pokusem o práci podle principů ANT, používání slov „aktér“, „sít“ a „teorie“. Ostatně, jak poukazuje Latour jinde, humanitní a společenskovevědný text nemá být ničím jiným než popisem.⁴ Pokud takový text potřebuje dodat nějaká vysvětlení,⁵ je to tím, že je špatným popisem. Takovým, který není dostatečně riskantní,⁶ tj. nesnaží se popsat dostatečně jasně, co, s čím a jak konkrétně souvisí.

Ovšem neviňme z výše uvedeného problému studující, pokračuje Stöckelová:

V kontextu akademických bojů o vědeckost se teorii aktérů-sítí a spřízněným přístupům v posledních letech v české sociologii a některých dalších sociálních vědách přihodilo to, co se od konce devadesátých let děje tzv. zakotvené teorii. Pojem „teorie“, který se v obou názvech vyskytuje, zdá se povyšovat údajně málo vědecký kvalitativní (etnografický, biografický či jinak ne-číselně založený) výzkum na rigorózní podnik. ... [Studenti] zpravidla jen do extrému dotahují to, co vidí „dospělým“, v komisích sedícím akademikům na očích, čímž nám dávají důležitou zpětnou vazbu o stavu oborů. Namísto žádoucí analytické pečlivosti a reflexivity se často jako zkratka a fetiš využívá odkaz na „teorii“ a v případě ANT se před každé slovo vkládá pojem „aktér“.⁷

Jedním z důvodů obtížného potýkání se s ANT je skutečnost, že Latour tento badatelský přístup pojímá jako nástroj, který má podporovat využívání „sociologické imaginace“,⁸ nikoliv sloužit jako rámeček, jenž by měl být aplikován „na data“,⁹ jak snad mají někteří společenší a humanitní vědci tendenci s teoriemi činit. To však pro Latoura a jeho kolegyně a kolegy není úctyhodný akademický přístup, natož aby se takovým, řekněme magickým a zjednodušujícím způsobem, zacházelo s přístupem, jenž je mu tak drahý.

3 Bruno Latour, „On Recalling ANT“, in: John Law – John Hasard (eds.), *Actor Network Theory and After*, Oxford – Malden: Blackwell Publishing and The Sociological Review 1999, 15-24: 19.

4 Bruno Latour, *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*, Oxford: Oxford University Press 2005, 137-140.

5 Stručně ke konceptu vysvětlení v kontextu ANT viz například Milan Fujda, „What Would an Informant Tell Me after Reading My Paper? On the Theoretical Significance of Ethical Commitment and Political Transparency in Symmetrical Practice of Studying Religion(s)“, *Religio: Revue pro religionistiku* 23/1, 2015, 57-86: 81-82.

6 B. Latour, *Reassembling the Social...*, 133-135.

7 Tereza Stöckelová, „Předmluva“, in: Bruno Latour, *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem: Výbor z textů 1998-2013*, ed. Tereza Stöckelová, trans. Cestmír Pelikán, Praha: Tranzit.cz 2016, 7-11: 7-8.

8 Charles W. Mills, *Sociologická imaginace*, Praha: SLON 2008.

9 Viz B. Latour, *Reassembling the Social...*, 141-156.

Diplomacie sdíleného světa

Pečlivost, odpovědnost a odmítnutí hledat zkratky jsou nezbytnými vlastnostmi diplomacie, s jejíž pomocí by měl být poctivě budován společný svět, stejně jako vědecká práce. V tomto bodě se střetává Latourův zájem o vědu se zájmem o demokracii. Prolnutí obou se v knize *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem* nejsilněji projevuje v textech „Věříte v realitu?“ *Novinky ze zákopů vědeckých válek*“, „Válka světů: A co mír?“, „Proč kritice dochází dech? Od faktů k zájmům“ a „Rozpoznání přátel od nepřátel v období antropocénu“.¹⁰ Do velké míry je přítomné i v Latourově výkladu pojetí ekonomie u Gabriela Tarda (staršího a, bohužel, jako klasika zapomenutého současníka Émila Durkheima) v textu „Ekonomie, věda o vášnivých zájmech: Úvod do ekonomické antropologie Gabriela Tardeho“.¹¹ Na Latourově ohledávání místa kontaktu vědy s demokracií je možná nejdůležitější, že není nějakým propojením dvou různých filosofí, ale spíše výsledkem totožného zájmu o věc – o to, co je pro nás jako lidské bytosti důležité.

Latourova sociologie asociací si zakázala rozhodovat rozepře mezi akterý ohledně společnosti, kterou skládají dohromady. Tendenci tak činit pomocí „Přírody“ na jedné straně a „Společnosti“ na straně druhé Latour považuje za zásadní chybu „sociologie sociálního“ (jeho výraz pro sociologický hlavní proud, opozitum k pojmu „asociologie“ či „sociologie asociací“) a vědy vůbec. Tato role vědcům nepřísluší. Vědci totiž nevypovídají nespornou „pravdu“ o společnosti a přírodě. Spíše vedou spory. A vedou je tak dlouho, dokud se na něčem neusnesou. Usnází se na základě mnohdy velmi sofistickovanými způsoby (v souladu s metodologickým protokolem dané disciplíny) konstruovaných dat a propracovaných argumentů. Pokud se z velké části shodnou, promění se dosavadní rozpory ve „fakta“, která je možné napsat do učebnic – přinejmenším po dobu, než se opět rozhoří nad předmětem zájmu spor.¹² V tomto smyslu je věda demokratická z principu. Ale má své náležitosti, které se vědci učí a následně se jich více či méně drží.

Od osvícenství si ale vědci chtěli diplomacii sdíleného světa ve vztahu k nevědecké veřejnosti usnadnit a vymklo se jim to z rukou. Místo poznatků pečlivě shromážděných vědeckými způsoby usnášení se předkládali veřejnosti nezpochybnitelná fakta k věření či osvojení. Dnes proto věda čelí situaci, kdy musí odrážet útoky vedené zprofanovaným využíváním

10 Viz B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 13-34, 179-206, 209-234 a 237-250.

11 *Ibid.*, 65-125.

12 Bruno Latour, „Tři malí dinosauri aneb sociologova noční můra“, *Biograf* 8, 1996, 1-7 (viz též *id.*, „Three Little Dinosaurs or a Sociologist's Nightmare“, *Fundamenta Scientiae* 1, 1996, 79-85).

arzenálu evropské kritické tradice, jež zůstala relativistická, ne však důsledně konstruktivistická v silném nerelativizujícím smyslu slova. Latour vsadil na jinou cestu – na konstruktivismus, který v konstruovaných věcech nevidí unikající stínohry, ale naopak věci skutečné, pevné, dobře poskládané. Věci, jež jsou produktem dlouhého a pracného kolektivního úsilí. Takto se v rámci ANT uvažuje při analýzách konstruování vědeckých faktů, takto Latour nahlíží i na dnešní společnost, která, zbavena pohodlné víry ve vědu, je nucena vyvinout kolektivní úsilí a znovu složit společný svět. To navíc v době, kdy do tohoto společného skládání mají co mluvit i příslušníci dosud opomíjených kultur. Už tedy nemůže platit: my máme fakta a ostatní jen své představy. Všichni skládají společný svět a musí se v tom úsilí nějak diplomaticky dohodnout. Proto hovoří Latour o „válce světů“ a tvrdí, že nejprve musíme uznat, že v ní jsme, abychom mohli vůbec začít usilovat o mír.¹³

To také znamená, že badatelé inspirovaní ANT obvykle nebudují bariéru mezi svou metateorií a ostatními „jen“ teoriemi či prostě „představami“. Výpovědi lidí jsou vždy v rámci ANT respektovány a brány vážně. V tom spočívá další z inspirací etnometodologií: badatelé pracující podle principů ANT nevěří ve svůj privilegovaný přístup ke sdílenému světu a své práci rozumí jako jednomu ze způsobů, jimiž se dá tento svět spolu-skládat symetricky.¹⁴ Na druhou stranu to ale neznamená, že naši informační partneři mají vždy pravdu. Princip brát jejich výpovědi s respektem v sociálněvědném či humanitním výzkumu nelze zaměňovat s imperativem věřit všemu, co říkají. Mnohem více to znamená vzít jejich výpovědi vážně a důkladně poměřovat jednu výpověď druhou. Symetrie se zde tedy neztahuje jen k tomu, že badatel nemá epistemologickou převahu. Znamená spíše to, že taková převaha není garantována nikomu. Všichni si to musí vyříkat. Badatelé se v tom jen snaží udělat trochu pořádek, aby za sebe mohli tvrdit věci, které jsou mezi ostatními účastníky přinejmenším hodné respektu.

V tomto smyslu se Latour připravil na příchod doby „post-faktické“ dávno před tím, než nás dostihla v plné síle. A snad pouze Latour má dnes rozpracovány nástroje, jak se v ní vyznat a chovat. I ty jsou v textech knihy *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem* představeny. Důležitým aspektem toho, co se nazývá modernita nebo o čem někdy Latour mluví

13 Viz B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 181.

14 Ke konceptu symetrického bádání viz M. Fujda, „What Would an Informant Tell Me...“, 74-83. Zdeněk Konopásek s Janem Palečkem rozpracovali téma symetrie způsobem pro religionisty velmi poučným v konceptu věřičného přístupu – viz Zdeněk Konopásek – Jan Paleček, „V moci ďábla: Exorcismus věřícíma očima“, *Biograf* 40-41, 2006, 145-178: 153, 172nn. Pro podrobný článek o významu symetrie pro sociální a kulturní antropologii viz Luděk Brož –Tereza Stöckelová, „Přísliby a úskalí symetrie: Sociální vědy v zemi za zrcadlem“, *Cargo: Časopis pro kulturní/sociální antropologii* 13/1-2, 2015, 5-33.

také jako o „osvícenství“, je skutečnost, že moderní lidé vystavěli společný svět předčasně pomocí faktů, u nichž pominuli skutečnost, že jsou produktem agory, na níž se střetávají rozličné zájmy. Vědní studia si tuto věc musela velmi důkladně ujasnit, pokud chtěla být schopná vysvětlovat to, jak vznikají vědecká fakta, způsobem, který by jejich vznik umožňoval studovat stejnými prostředky (tj. symetricky) jako vědecké omyly. Vědní studia sice mohla navázat na celou tradici, která fakta vysvětlovala „Přírodou“ a omyly „Společností“ zcela v intencích teologického vysvětlování ortodoxie božským původem a heterodoxie touhou, chamtivostí, pověrami a nevědomostí,¹⁵ ale přistoupila k tomu poctivěji a s větší metodologickou korektností.

Proto v textu „Proč kritice dochází dech: Od faktů k zájmům“ věnuje Latour tolik prostoru tomu, jak chápat věc jako předmět diplomacie.¹⁶ Namísto oblíbených filosofických příkladů věcí v podobě kamene nebo šálku využívá poněkud komplikovanější, a zároveň i mnohem zranitelnější, objekty jako například raketoplán Columbia, který se během okamžiku roku 2003 z velmi důkladně zkonstruované věci proměnil ve spršku úlomků padajících na Spojené státy. Tyto úlomky musely být pečlivě shromážděny, aby se mohly stát předmětem důkladného vyšetřování.¹⁷ Naším úkolem podle Latoura tedy je začít tento svět skládat s velkou trpělivostí a bez zkratk a podvodů na sobě i na druhých.

Sbírka *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem* odkazuje k současnému Latourovu projektu *zkoumání modů existence* jakožto *antropologie moderních lidí*.¹⁸ Tímto projektem Latour navázal na svou starší knihu *Nikdy jsme nebyli moderní*¹⁹ a pokusil se do pozitivního projektu převést systematickou kritiku, kterou v ní předložil a jež objasňovala, jakým způsobem a proč moderní lidé nikdy nedokázali rozumět sami sobě ani těm, vůči nimž se kontrastně vymezovali. „Antropologie moderních lidí“ může být podtitulem zkoumání modů existence právě proto, že symetrickou antropologii sama sebe moderní lidé dosud nezačali psát, a to i navzdory

15 David Bloor, „Afterword: Attacks on the Strong Programme“, in: id., *Knowledge and Social Imagery*, Chicago – London: The University of Chicago Press 21991 (1. vyd. 1976), 163-185: 184.

16 Viz B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 209-234.

17 *Ibid.*, 219.

18 Bruno Latour, *An Inquiry into Modes of Existence: An Anthropology of the Moderns*, trans. Catherine Porter, Cambridge, MA – London: Harvard University Press 2013 (původně publikováno jako id., *Enquête sur les modes d'existence: Une anthropologie des Modernes*, Paris: La Découverte 2012).

19 Bruno Latour, *We Have Never Been Modern*, trans. Catherine Porter, Cambridge, MA: Harvard University Press 1993 (původně publikováno jako id., *Nous n'avons jamais été modernes: Essai d'anthropologie symétrique*, Paris: La Découverte 1991). Kniha vyšla i ve skvělém slovenském překladu *Nikdy sme neboli moderní* Miroslava Marcellioho v bratislavském vydavatelství Kalligram v roce 2003.

dlouhé tradici sociologického psaní o modernitě. Poznámky k této otázce Latour zanechal ve všech výše zmíněných textech. Explicitnější vazbu na průzkum modů existence lze pak najít v textu „Biografie jednoho bádání: Nad knihou *Mody existence*“ a v rozhovoru Johna Tresche s Brunem Latourem nazvaném „Další obrat po ANT“.²⁰

Spolupráce umění a vědy

Už jsem hovořil o tom, že pro Latoura není věda – ve vztahu k nevědeckým výpovědím – žádným metajazykem a metadisciplínou. To je také jeden z důvodů, proč Latour nečiní předěl mezi vědou a uměním. Umění je pro něj významným způsobem, jak sdílet zkušenost. Jak již bylo naznačeno výše, vztah přírody a kultury, respektive jedné Přírody a mnoha „pouze“ kultur, se v modernitě vyvinul nepřípadně a pro možnost diplomatického společného skládání světa, v němž žijeme, zcela nevhodně. A tak Latour může v rozhovoru s Francisem Halsallem o umění a výzkumu říci:

... [U]mění je důležité k tomu, aby udrželo to nepřírozené; aby udrželo umělou, zkonstruovanou, historickou a antropologickou přírodu (můžeme-li použít tohoto slova), nebo řekněme „podstatu“ nelidského. Protože to nemůžete, znovu se k tomu vracím, dělat bez umění, neboť to vyžaduje rozsáhlou péči o množství aktérů a to je něco, v čem jsou umělci často velmi dobří. Vědci jsou také docela dobří ve směřování obojího, a právě proto zůstávají tyto dvě činnosti navzájem otevřené.²¹

V souladu s tím věnuje Latour v rámci svého projektu výzkumu modů existence velký prostor umění. K projektu vznikla například samostatná výstava nazvaná „GLOBALE: Reset Modernity!“ v Centru pro média a umění v Karlsruhe (16. 4. až 24. 8. 2016).²² Nebyla ovšem Latourovou první. Velmi významná byla například výstava „Iconoclash“, v jejímž rámci byl vydán i stejnojmenný katalog.²³

Zásadním předmětem rozhovoru mezi Latourem a Halsallem je však Latourův experimentální výzkumný program v umění a politice na pařížské Sciences Po École des Arts Politiques, v jehož rámci se setkávají umělci a vědci a jenž je částečně produktem další výstavy v Centru pro

20 Viz B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 127-145 a 147-163.

21 *Ibid.*, 171-172.

22 Velmi poučená a kvalitní recenze vyšla i v našem tisku: Terezie Lokšová, „Restartovat modernitu? Latourovské procedury pro naši dobu“, *A2: Kulturní čtrnáctideník* 12, 12. 10. 2016, 3.

23 Bruno Latour – Peter Weibel (eds.), *Iconoclash: Beyond the Image Wars in Science, Religion, and Art*, Karlsruhe: ZKM, Center for Art and Media 2002.

umění a média v Karlsruhe, totiž „Making Things Public: Atmospheres of Democracy“ z roku 2005.²⁴

Latour tu opět zneklidňuje svým upozorněním, že v projektu modernity byla věda příliš ukvapeně odtržena od umění a umění bylo příliš bezstarostně delegováno na umělce jako „svobodomyšlné duchy“, kteří jeho prostřednictvím projevují jen sebe sama:

... [N]ejde tu o umělce, kteří prostě jen do umění zabalí nebo ztvární objevy učiněné jinými, což je pochopitelně jen účelové využití a hrozná zúžení toho, co je na umění dobré. ... [J]de v zásadě o to, že si vezmete různé oblasti jako společenské vědy, přírodní vědy nebo umělecké školy, tanec či video a navrhnete téma, pro něž aktuálně nemá žádná z těchto oblastí ve své příhradce nástroje, jimiž by je mohla zpracovat. A právě to činí nezbytným bádání, protože to musíte vymyslet, neboť novost situace je příliš velká. ... A když jde o lidi, kteří vycházejí z designu, z tance a tak dále, to, na čem záleží, je jejich spolupráce, protože potom vidíte, že se o společenských vědách můžete více naučit od tanečníka nebo muzikologa, kteří vás pro ně učiní vnímavějšími. Proto si myslím, že organizování takových výstav nebo tohoto programu přináší velice pragmatické zkušenosti, protože se to musí dělat prakticky.²⁵

Je třeba podotknout, že Latourův dobrý vztah k umění a vizualitě vtělil vydavatel knihy i do jejího grafického zpracování a využití fotografií, jež knihu doprovází a dávají jí další rozměr.²⁶ Vydavatelství Tranzit s tím má ostatně mnoho zkušeností, což budou vědět čtenáři, kteří se setkali s jejich skvělou postkoloniální knihovnou. Ta kromě klasických děl Franze Fanona²⁷ a Homi Bhabhy²⁸ zahrnuje i nesmírně zajímavé sborníky reflektující, řekněme, starší²⁹ a mladší³⁰ fázi postkoloniálního myšlení. Tato knihovna je prostřednictvím každého svazku zároveň originálním grafickým uměleckým dílem. Totéž platí i pro výrazně výtvarně zpracovanou knihu Davida Graebera *Fragmenty anarchistické antropologie*.³¹

24 Bruno Latour – Peter Weibel (eds.), *Making Things Public: Atmospheres of Democracy*, Cambridge: MIT Press 2005.

25 B. Latour, *Stopovat a skládat světy*..., 170.

26 S praktičností Latourova českého překladu je to trochu horší. Během čtení mi z knihy například vypadlo pět listů. Drobné nedotaženosti se projevují i v poměrně častých překlepech.

27 Franz Fanon, *Černá kůže, bílé masky*, (Postkoloniální myšlení 1), Praha: Tranzit.cz 2011; id., *Psanci této země*, (Postkoloniální myšlení 5), Praha: Tranzit.cz 2015.

28 Homi K. Bhabha, *Místa kultury*, (Postkoloniální myšlení 3), Praha: Tranzit.cz 2013.

29 Vít Havránek (ed.), *Postkoloniální myšlení II*, Praha: Tranzit.cz 2012. V knize jsou texty následujících autorů: Anour Abdel-Malek, Chinua Achebe, Aimé Césaire, Achille Mbembe, Edward W. Said, Ngũgĩ Wa Thiong'o.

30 Vít Havránek – Ondřej Lánský (eds.), *Postkoloniální myšlení IV*, Praha: Tranzit.cz 2013. V knize se nachází texty následujících autorů a bohužel jen jedné autorky: Arjun Appadurai, Ramón Grosfoguel, Stuart Hall, Dipesch Chakrabarty, Partha Chatterjee a Gayatri Chakravorty Spivaková.

31 David Graeber, *Fragmenty anarchistické antropologie*, Praha: Tranzit.cz 2012.

Praktičnost ANT

Praxe, praktičnost, praktiky – takto lze vymezit podstatný předmět zájmu ANT. Velký průlom, který přinesla vědní studia, spočíval v tom, že se místo epistemologie zaměřila na praxi vědecké práce neboli na děláni vědy, Latour též někdy říká na „vědu“ namísto „Vědy“. V této perspektivě nejde jen o to, co vědci o vědě říkají a jak své poznávání zdůvodňují, ale především o to, jak ho prakticky vytváří. Takovou praktickou prací je také děláni etnografie vědy. I v češtině si lze přecíst, co to, důsledně prakticky, znamená dělat analýzu a interpretovat text a jak se to děje jako reálná tělesná činnost, již se vědci oddávají. Zdeněk Konopásek se tím zabýval v návaznosti na svůj praktický kurz analýzy kvalitativních dat v programu Atlas.ti a své poznatky vtělil do česky i anglicky psaných recenzí snad každé nové verze tohoto programu asi od roku 1997.³² Konopásek věnoval této otázce i praktické pojednání „Co znamená interpretovat text?“, postavené na zkušenostech s uvedeným programem, ale s obecnějším vyzněním.³³ Ukázal v něm, jak je pro analýzu důležitá vizualita a s ní spjatá *přehlednost* analyzovaného materiálu. Zároveň ukázal, jak zásadní význam má též schopnost analytického softwaru umísťovat kousky textů do zcela nových souvislostí za pomoci kódů, jež jim byly přiřazeny.

Analogickou operaci provedl Konopásek i s religionisty často zmiňovanou reflexivitou. I tu předvedl jako praktickou ztělesněnou činnost a zbavil ji tak těžko uchopitelné mystické povahy přemítání o vlastní mysli. Také reflexivitu je totiž třeba provádět materiálně, prakticky, empiricky.³⁴ Přínejmenším je to tak třeba činit, pokud jsou badatel či badatelka věrní materialistickému a radikálně empirickému programu ANT. I v tomto ohledu se ANT důkladně poučila z tradice navazující na inovativní práci zakladatele etnometodologie Harolda Garfinkela.

Náboženská řeč a zpřítomňování osoby

Pokud jsme hovořili o umění a vizualitě, stojí za to zastavit se u Latourova článku „Jak být ikonofilem v umění, vědě a náboženství?“³⁵ Tato kapitola může být pro religionisty neobyčejně inspirativní, protože pro-

32 Pokud se nepletu, tak první z těchto recenzí vyšla v časopisu *Biograf*: Zdeněk Konopásek, „Co si počít s počítačem v kvalitativním výzkumu: Program Atlas/ti v akci“, *Biograf* 12, 1997, 71-110.

33 Zdeněk Konopásek, „Co znamená interpretovat text?“ [online], <<http://zdenek.konopasek.net/docs/Konopasek-Co-znamená-interpretovat-text.pdf>>, [18. 9. 2017].

34 Zdeněk Konopásek, „Text a textualita v sociálních vědách III: Reflexivní impuls“, *Biograf* 9, 1996, 7-15: 11.

35 Viz B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 37-62.

střednictvím analýzy středověkého obrazu „Pobožné ženy u hrobu“ a jeho srovnání s analýzou vizuálního materiálu z oblasti biologie rozpracovává velmi zajímavé pojetí náboženství. Jako celek však pro mě zůstala tou nejméně přesvědčivou částí celé knihy. Latoura tu, dle mého soudu, potkává stejný osud jako jiné badatele, kteří při setkání s náboženstvím ztrácejí svou ostrážitost a zapomínají na vlastní badatelské ctnosti.

Latour v tomto textu provádí zajímavou srovnávací analýzu translací ve vědeckých a středověkých křesťanských obrazech. Nejdříve řeší problém, jak mohou rozličné typy zobrazení referovat o předmětu, který není místně a věcně přítomný. To je totiž naprosto zásadní v obrazech vědeckých, jež musí do různých médií přenášet to, co tu momentálně není, na co nelze jednoduše ukázat. Prostředníky, kteří dokáží tuto referenci zajistit, nazval Latour mobilními konstantami (neměnnými pohybovanými);³⁶ jejich znakem je pak to, že zůstávají konstantní navzdory všem proměnám, které řetězení prostředníků přináší. Tento způsob ustavování reference mezi obrazem a zobrazovaným však s sebou může nést jistou potíž. Pokud se z něj stane všeobecně preferovaný model vztahu mezi předmětem a obrazem, přináší devastující účinky například do oblasti umění. Z uměleckého díla se stává něco čistě subjektivního, reference k čemuž směřují maximálně ke genialitě umělce, ne však k něčemu skutečně životně důležitému. Jak už bylo řečeno výše, Latour v tom vidí smutnou redukci umění. Jako bychom z umění amputovali to skutečně cenné. Umělcům tak byla ponechána svoboda jen za cenu toho, že byli zbaveni nároku na pravdu a nadále neměli být bráni úplně vážně.

Co se však stane, pokud tím, k čemu má obraz odkazovat, není věc, ale osoba? Má nadále smysl chtít po mobilních konstantách, které při změnách média zachovávají identitu zobrazeného předmětu, aby zajišťovaly přítomnost takové osoby? Lze odpovědět, že ano, ale musí tak činit radikálně odlišně.

Latour si tu vypomáhá mileneckou analogií. Odpověď „vždyť už jsem ti to řekl včera“ není dobrou odpovědí na otázku „miluješ mě?“, položenou po tisíci znovu. Sociálně kompetentní člověk slyší v takové odpovědi nějaký zádrhel a oprávněně s ní není spokojen. To nás přivádí k zásadnímu předmětu zájmu knihy *An Inquiry into Modes of Existence*. Latour zde zastává stanovisko, že představa oddělených oblastí života, jaká se v sociologii objevila s teorií strukturální diferenciacce společnosti, jej nedovede k žádoucím cílům. Přesto se snaží zohlednit skutečnost, že moderní lidé na této představě tak trvají. Nepřístupuje k tomu jako k výmyslu, i když stopování pomocí ANT rychle vede k nalezení spojení mezi tím, co je zdánlivě oddělené: do vědecké laboratoře přijde právník řešit podstatné záleži-

36 *Ibid.*, 46, 49.

tosti, fungování stejné laboratoře je výrazně podřízeno obchodnímu duchu, který ztělesňují nejen základní předpisy o financování, ale i role manažerů. Příklady toho, jak se do vědeckých problémů promítá teologie, budou čtenáři jistě znát mnoho sami. Přitom ale laboratoř stále produkuje vědecké výstupy. Jako by měl materiál proudící „vědeckým potrubím“ rozmanitou kvalitou (právní, teologickou, manažersky obchodní), ale výsledkem má stále být věda. Jakkoliv je tedy ono přísné oddělení sfér společnosti sebeklamem, Latour uznává, že moderní lidé zastávají jisté hodnoty, které jsou pro ně důležité. A tento jejich požadavek nelze bagatelizovat odkazem na skutečnost, že sféry společnosti v analýzách ANT jako oddělené nevypadají ani trochu.³⁷ Spíše se Latourovi jeví jako rozličné způsoby zacházení s pravdou. Vypomáhá si v této souvislosti starým filosofickým konceptem podmínek pravdivosti. Za jakých okolností může být ta či ona vědecká, právní nebo právě milenecká výpověď pravdivá? Jak je její pravdivost kompetentními účastníky a účastnicemi vyhodnocována?³⁸

Tato úvaha stojí v základech konceptu modů existence. Selhání modernity spočívalo v tom, že ukvapeně převedla veškeré výpovědi na výše zmíněný model pravdivé vědecké reference. Umění si sice uchovalo svobodu, ale jen díky tomu, že mu byla jakákoliv možnost produkovat podstatná sdělení odňata. Náboženství stejně tak – stalo se politicky přijatelným tím, že v něm začalo jít o víru. I tímto však byla amputována podstatná část toho, co je na něm významné.³⁹

Vraťme se ale k otázce zprostředkování přítomnosti osoby. Během něj, jak říká Latour, je nutné skutečně zachovat přítomnost obou milenců zde a teď na scéně:

To, co se při vytváření osoby počítá nade vše, co vyžaduje nejvyšší oběť, je určení zde a nyní této osoby, co je po ruce, co je prezentováno s darem přítomnosti. Neexistuje však způsob, jak tento účinek vyvolat nasměrováním pozornosti mimo scénu. Naopak, jediný možný způsob spočívá v přesměrování pozornosti poukazem, skrze trhliny v diskurzu, k charakteru živého člověka poslouchajícího příběh či sledujícího scénu.⁴⁰

Latour se pak vrací k rozebíranému středověkému obrazu a upozorňuje na podstatnou věc: malba neodkazuje k nějaké substanci, která je za ní či nad ní, ale zprostředkovává skutečnost, jež „znamená být označován[a] nyní, zde v těle z masa a kostí, jako někdo přijímající svobodně znovu dar života“.⁴¹

37 B. Latour, *An Inquiry into Modes of Existence...*, 48-67.

38 *Ibid.*, 30, 35, 49, 56, 64.

39 B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 52.

40 *Ibid.*, 51.

41 *Ibid.*, 52.

Bohužel, a v tom je Latour kritikem moderní teologie, se vědě podařilo učinit ze zprostředkování přítomnosti osoby přenos informací pomocí prostředníků odkazujících mimo sebe tak, jak to činí „mobilní konstanty“ při zprostředkování nepřítomné substance. Vatikánské sbírky moderního umění, píše Latour, jsou proto plné „bezcných mazanic“, které nedokázaly obnovit slovník „vstupování do přítomnosti“ a znovu vynalézt nové triky, zlomy a trhliny:

Zhruba tři století forem života chybějí k tomu, abychom našli styčný bod mezi těmito dvěma způsoby mluvení, protože teologové a kněží, příliš ovlivnění příkladem neměnných pohybovaných, přestali vymýšlet nové řečové styly a začali věřit, zaujali antiracionalistickou pozici, kterou pro ně vymysleli racionalisté.⁴²

Tuto Latourovu kritiku považují za nesmírně inspirativní. Zdráhám se jí ale přijmout ve chvíli, kdy je tento způsob zprostředkování popsán jakožto „náboženský“, tedy jako specifický modus existence v naší společnosti, jak, zdá se, naznačuje i kniha *Mody existence*. Latour vždy kritizoval představu diferencovaných společenských domén, protože bylo zjevné, že spíše než aby zůstávaly oddělené, dochází při každé činnosti k překračování pomyslných hranic mezi nimi.⁴³ Ovšem ve vztahu k náboženství jako by se představa oddělených domén společnosti Latourovi vracela zadními vratky zpět, a to v podobě modů existence, v nichž jsou artikulovány významné hodnoty a ke slovu se dostávají specifické podmínky pravdivosti.⁴⁴ Přiznám se, že mi není zcela jasné, jak to Latour s mody existence přesně myslí. Musím ale odmítnout představu, že by jistý modus zvaný „náboženství“ měl jedinečné podmínky pravdivosti. Taková představa je přespříliš normativní.

I Zdeněk Konopásek ve své, dosud bohužel nepublikované, přednášce „Religion in Action: When Theology Meets Latourian Science Studies“ ukázal, jak Latour podceňuje mnohorozměrnost náboženství.⁴⁵ Zůstal při tom, stejně jako Latour, ve specifickém katolickém prostředí – ovšem v Konopáskově případě nikoliv římsko-katolickém, nýbrž řecko-katolic-

42 *Ibid.*, 62.

43 Lze to doložit nejrůznějšími analýzami vycházejícími z ANT, viz např. John Law, *Organizing Modernity*, Oxford – Cambridge: Blackwell 1994; Geoffrey C. Bowker – Susan Leigh Star, *Sorting Things Out: Classification and Its Consequences*, Cambridge, MA – London: MIT Press 2000; Annemarie Mol – Ingunn Moser – Jeannette Pols (eds.), *Care in Practice: On Tinkering in Clinics, Homes and Farms*, Bielefeld: transcript Verlag 2010.

44 B. Latour, *An Inquiry into Modes of Existence...*, 56.

45 Zdeněk Konopásek, „Religion in Action: When Theology Meets Latourian Science Studies“, *Towards a Symmetrical Approach: The Study of Religions after Postmodern and Postcolonial Criticism*, Brno, 30. 11. 2012. Více informací o konferenci lze nalézt na webových stránkách <<http://www.phil.muni.cz/relig/symmetry2012>>, [30. 4. 2017].

kém. Na případě ustavování mariánského poutního místa v Litmanové zdůraznil skutečnost, že pod pojmem náboženství se skrývá větší variabilita než zprostředkovávání přítomnosti osoby:

Poukáží na to, že je zavádějící tvrdit na tom, že náboženství musí být pojímáno výhradně v termínech praxe zpřítomňování, jak činí Latour. Ukáží, že pravdivé náboženské řeči není cizí něco jako kvazivědecká produkce faktů. Naopak se zdá být zásadní součástí něčeho, co by sám Latour mohl označit jako „zjednávané náboženství“ – tedy náboženství ne již předem hotové a nesporné (jako v případech ikonografických analýz náboženského umění), ale naopak nejisté, uspořádávané kolektivně, budované více či méně úspěšně. Ve skutečnosti ukáží, že Latourově práci o náboženství schází jeho vnímavost pro teprve budovanou skutečnost a činí ji tak poněkud matoucí a méně přesvědčivou. A přesto: pokud znovu uchopíme vztah mezi zpřítomňováním (náboženství) a tvorbou faktů (vědy) pečlivěji, Latourova pointa ohledně toho, jak chápat pravdivost náboženství může zůstat v platnosti. Může být dokonce rozpracována přesněji a důkladněji empiricky i teoreticky.⁴⁶

Každopádně velkou výzvou pro religionisty je otázka, jaké různé mody existence hrají roli v lidském jednání označovaném jako „náboženské“. Nevidíme například u fundamentalistů rozličných vyznání používání vědecké reference? Latour ostatně sám kritizuje tzv. vědecké kreacionisty za to, že rozumí náboženství stejně málo jako vědění.⁴⁷ Nedělá tak ale Latour nepřipadný krok od společného skládání světa ke zcela nerespektujícímu postoji vůči části laiků? A lze vůbec říci, že zpřítomňování osoby je součástí náboženského modu existence, zatímco ti, kteří „nerozumí ani náboženství, ani vědění“, praktikují, důsledně vzato, nějaký jiný zvláštní modus existence? A co různé formy udržování naděje (například ve chvíli nemoci bližního), vyrovnávání se se smrtí blízké osoby nebo provádění mnoha obětních rituálů předtím, než se člověk rozhodne jít zjistit pravdu o výsledcích testů na HIV?⁴⁸ A co situace, kdy se člověk účastní rituálů, aniž by tušil cokoli o tom, jak fungují?⁴⁹ Je toto vše zpřítomňování osoby, nebo je třeba hledat dál?

46 Viz abstrakt ke Konopáskově přednášce „Religion in Action: When Theology Meets Latourian Science Studies“, dostupný z <<http://www.phil.muni.cz/relig/symmetry2012/program.php>>, [30. 4. 2017]. Konopásek se této záležitosti dotkl také v rozhovoru pro monotematické číslo časopisu *Cargo* o symetrii, viz Luděk Brož – Tereza Stöckelová, „Symetrie je často stranická: Rozhovor se Zdejkem Konopáskem“, *Cargo: Časopis pro kulturní/sociální antropologii* 13/1-2, 2015, 117-132: 126-127.

47 B. Latour, *Stopovat a skládat světy...*, 56.

48 Susan Reynolds White, „Uncertain Undertakings: Practising Health Care in the Subjunctive Mood“, in: Richard Jenkins – Hanne Jessen – Vibeke Steffen (eds.), *Managing Uncertainty: Ethnographic Studies of Illness, Risk and the Struggle for Control*, Copenhagen: Museum Tusulanum Press 2005, 245-264.

49 Milan Fujda, „From Religion to Ordering Uncertainty: A Lesson from Dancers“, in: Peik Ingman – Terhi Utraiainen – Tuija Hovi – Måns Broo (eds.), *The Relational Dynamics of Enchantment and Sacralization: Changing the Terms of the Religion versus Secularity Debate*, Sheffield: Equinox 2016, 207-230: 220-221.

Latour patrně chybuje především v tom, že považuje náboženství za jeden konkrétní modus existence. Jako by náboženství jakožto modus existence mělo být nějakým zvláštním způsobem analogické s náboženstvím jako strukturně diferencovanou sférou společnosti. Ovšem právě představa náboženství jako specifické sféry společenského života dovedla sociologii náboženství k naprosté teoretické bezvýznamnosti. Stejná představa paralyzuje religionistiku všude tam, kde se nedokázala zbavit náboženství jakožto analytického pojmu.⁵⁰ A Latour zřejmě podlehl podobnému sebeklamu. Přinejmenším v této záležitosti vyvolává dojem zvláštního esencialismu, jdoucího zcela proti principům ANT. Latourův přístup však formovala jiná, závažnější témata zasahující samotné jádro moderní společnosti. Lze tedy souhlasit s Konopáskovým návrhem, že nedostatky v Latourových analýzách náboženství lze překonat Latourem samotným.⁵¹ Jinak řečeno uchopit religionistická témata tak, jako ANT uchopuje zjednávané skutečnosti v jiných oblastech života. Tímto způsobem je možné nejen opravit samotného Latoura, ale také vyvést religionistiku z vleklé krize identity a z postavení na periferii zájmu současné vědy.⁵² Jeden z prvních návrhů, jak to činit, poskytují studie sesbírané v knize *The Relational Dynamics of Enchantment and Sacralization: Changing the Terms of the Religion versus Secularity Debate*.⁵³

Závěr

Cílem této recenzní eseje bylo představit několik dobrých důvodů, pro které je dnes Bruno Latour jedním z nejdůležitějších myslitelů v humanitních a společenských vědách. První knižní překlad jeho textů do českého jazyka nabízí možnost seznámit se s jeho prací i pro ty české badatele, kteří Latoura znali dosud jen velmi málo nebo nepovažovali za nutné jeho dílo studovat. Kniha *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem*, uspořádaná Terezou Stöckelovou, zprostředkovává vhléd do Latourova myšlení ve větší obecnosti, spíše z filosofického nadhledu. Právě proto, jak možná Stöckelová věří a jak mám nyní tendenci věřit i já, může být kniha inspirativní pro řadu badatelek a badatelů i z jiných oblastí, než je výzkum vědy a technologií. Jak jsem se snažil ukázat, i jim, stejně jako religio-

50 Viz Milan Fujda, „Proč nestudovat náboženství: K sociologickému uspořádávání skutečnosti“, *Sociální studia* 10/3, 2013, 13-43.

51 Zdeněk Konopásek, „Religion in Action...“; abstrakt Konopáskovy přednášky je dostupný z <<http://www.phil.muni.cz/relig/symmetry2012/program.php>>, [30. 4. 2017].

52 M. Fujda, „From Religion to Ordering Uncertainty...“, 228.

53 Peik Ingman – Terhi Utriainen – Tuija Hovi – Måns Broo (eds.), *The Relational Dynamics of Enchantment and Sacralization: Changing the Terms of the Religion versus Secularity Debate*, Sheffield: Equinox 2016.

nistkám a religionistům a teoložkám a teologům, má Bruno Latour co nabídnout. Jeho první knižní překlad do češtiny je pro české čtenářstvo skvělou příležitostí, jak se s jeho pojetím společenských a humanitních věd obeznámit.

SUMMARY

Prohibited Words, Ethnomethodological Inspirations and Religion as a Mode of Existence: Review Essay of the Book “Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem”

The text aims to provide a short introduction to the work of Bruno Latour for scholars studying religion. It is written in the form of a review essay of the first translation of his work into Czech, published in the book entitled *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem: Výbor z textů 1998-2013* (To Trace and Compose Worlds with Bruno Latour: Selected Essays 1998-2013). In addition, it also reviews some of the principles of ANT which are not covered in the book itself (agency, translations, writing scientific accounts, symmetry, ethnomethodological motivations, a focus on practices and practicality) and analyzes in detail Latour's understanding of art and religion. In the critical part of the essay, a fundamental shortcoming in Latour's analyses of religion is identified and it is suggested how to overcome it by being faithful to the Latourian program applied in other areas of his work.

Keywords: Bruno Latour; actor-network-theory; symmetry; religion; art; ethnomethodology; modes of existence; *Stopovat a skládat světy s Brunem Latourem*.

Department for the Study of Religions
Faculty of Arts
Masaryk University
Arna Nováka 1
602 00 Brno
Czech Republic

MILAN FUJDA
milky@mail.muni.cz